

nost elektrikáře z ČKD na nedostatek motivace k většímu a kvalitnějšímu pracovnímu výkonu, inspirativní obraz české skutečnosti devadesátých let, který není zatížen insiderskou zkušeností osobně zainteresovaného českého sociologa. Autorka sice nezapře svou specializaci na zaměstnanecké vztahy, ale přesto se jí podařilo dosáhnout vyvážené komplexní deskripce

transformačního procesu především v České republice, ale zčásti i v dalších zemích střední Evropy z historické, politické, ekonomické a sociální perspektivy, kterou navíc obohatila o několik specifických hloubkových kvalitativních analýz.

Lumír Gatnar

Miloslav Lapka, Miroslav Gottlieb: Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků

Praha. Sociologické nakladatelství 2000, 166 s.

Kniha, obracející se k venkovu a zemědělství nepatří k častým titulům českých nakladatelství. Proto lze považovat vydání „Rolníka a krajiny“ za velmi užitečný čin. Autoři patří k badatelům, kteří se dlouhodobě venkovské problematice věnují, disponují jak odborným vzděláním, tak značnými výzkumnými zkušenostmi. Kniha vznikla na základě výzkumu soukromých rolníků z let 1991-1993 a 1994-1995.

Kniha se skládá z 8 kapitol, slovníčku pojmů, literárního přehledu a příloh. V úvodní kapitole *Souvistlosti a pozadí* je rozebírán přístup ke zkoumanému tématu, vymezení výběrového souboru, popis metod a technik a způsoby získávání adres, na něž byly zaslány dotazníky. Bylo by možné zabývat se každou kapitolou zvlášť, vyzdvihovat její klady, upozorňovat na slabá místa a hledat vysvětlení pro případné nejasnosti v textu. To však bylo úkolem oponenta, který již byl splněn. Proto úmyslně zůstávám u obecnějšího pohledu. Již v první kapitole se objevuje nepřesnost, jejíž důsledky se projevují v dalším badatelském přístupu.

Nelze souhlasit s tvrzením na s. 12, že „...poslední vědecky fundované práce věnované rolníkům pocházejí ze třicátých let od brněnského sociologa Inocence Arnošta Bláhy. Pak nastalo dlouhé mlčení a pomalé zapomínání.“ Rurální sociologie se vždy pohybovala v širším rámci zkoumání, než který je vymezen jednou sociální skupinou. Přirozeně se jí týkala všechna omezení, se kterými se setkávaly i ostatní společenské vědy. I. A. Bláha však stojí spíše na začátku, než na konci sociologického

zkoumání rolnictva. Pokračovali v něm Bláhovi žáci a následovníci, z nichž jmenujme alespoň Mojmira Hájka. Sociologii venkova a zemědělství se profesně věnoval celý dlouhý život a nikoliv neúspěšně. Z pražské sociologické školy se k Bláhovi hlásil především Karel Galla. O čem byly jeho *Sány a Dolní Roveň*, ne-li o rolnictvu? Ani další jména a výzkumy nelze považovat za bezvýznamné. K venkovu a zemědělství se obraceli historici i rurální ekonomové (V. Brdlík, E. Reich, F. Lom, K. Čvančara, L. Kameníček, J. Pohl, K. Doležel a další). Z pohledu ekonomických i sociologickými metodami byly analyzovány např. otázky zadluženosti, organizace zemědělského závodu, pracovních sil, migrace, životních podmínek rodin drobných zemědělců apod.

Poválečná rurální sociologie se skutečně téměř na patnáct let odmlčela. Válečné události i následný politický vývoj poznamenaly přirozeně i vědecký výzkum. Teprve začátkem šedesátých let dochází k jeho obnově. Ovšem toto období lze považovat pro rozvoj rurální sociologie za skutečně klíčové. Při Výzkumném ústavu zemědělské ekonomiky (VÚZE) vzniká v roce 1965 nové specializované pracoviště (Institut sociologie venkova a historie zemědělství, vedený ředitelem prof. Janem Tauberem), obnovují se katedry rurální sociologie v Praze a Brně, z nichž později vznikají Ústavy sociologie venkova. Od roku 1966 se přednáší sociologie venkova také v Nitře. Je založen samostatný časopis *Sociologie venkova a historie zemědělství*, který přístích téměř třicet let přináší informace výzkumného charakteru (později byl jeho název změněn na *Sociologii venkova a zemědělství*).

Útlum nastává opět po roce 1970, ovšem v redukované podobě sociologie venkova a zemědělství zůstává ve Výzkumném ústavu zemědělské ekonomiky v Praze, jeho poboče

v Brně a na Vysoké škole zemědělské v Brně. Vedle Jana Taubera a Hanuše Schimmerlinga zde působí minimálně dvě desítky zkušených badatelů (namátkově jmenujme alespoň nejvýznamnější z nich, Evu Horákovou, Evu Němcovou, Jiřího Šimu, Pavla Kohna). V jejich pracích je celkem systematicky zachycen přechod soukromého hospodaření do kolektivních velkovýrobních forem, změny organizačních struktur zemědělských závodů i změny životního způsobu rurální populace.

Lze celé období výzkumu socialistického zemědělství škrtnout jako nekvalifikované, nezajímavé a *negramotné* (s. 18)? Domnívám se, že nikoliv. Každá vývojová etapa má svou logiku a své zákonitosti. Můžeme být v opozici vůči vládnoucím strukturám a nesouhlasit s nimi. Je ale možno pokračovat v seriózní badatelské práci a to dokonce i v případě, že není rozsáhle publikována a oceňována. Odmítneme-li z ideologických důvodů poznatky o minulém vývoji venkova a zemědělství, stěží můžeme rozumět vývoji soukromého hospodaření po roce 1989.

Toto je asi hlavní námitka, která mne při čtení knihy stále pronásledovala. Velmi nepřesné vymezení pojmu „*soukromý rolník*“, jeho idealizace a jakési moralizující zjednodušování událostí, které se týkaly jak kolektivizace, tak současné obnovy soukromého hospodaření. „Byla to strašná a zničující válka“. Dodávám, že bohu, spíše „občanská“. Nepřítel nevpadl zvenčí.

Soukromé rolníky z doby před kolektivizací nelze považovat za homogenní sociální skupinu. Na základě poznatků sociologických i historických výzkumů se naopak jeví, že to byla dosti různorodá skupina, s mnoha rozdílnými charakteristikami. Nalézáme u nich pouze některé shodné rysy. Společný osud, který je v průběhu kolektivizace potkal, tak stavěl vedle sebe nejen autory vymezené rolníky, ale také např. šlechtu, velkostatkáře, pracovitě a vzdělané starousedlíky po staletí vlastníci zemědělskou půdu, sedláky s tradičním pohledem na hospodaření, podnikatele v zemědělství s velmi moderními názory na jeho příští vývoj, vlastníky a nájemce zemědělských statků bez přímého vztahu k půdě a hospodaření, malé a střední rolníky, kteří se po dlouhé době stali vlastníky nepříliš velkých hospodářství. Byli mezi nimi

lidé, kteří si nedovedli představit jinou práci než zemědělskou, lidé, kteří pouze plnili přání rodičů a bez zemědělství by se klidně obešli, bohatí lidé jiných profesí, pro které byl nákup nebo nájem statku dobrou investicí, dědici majetku, půdy a lesů i další. Způsoby nabývání a udržování majetku byly velmi rozmanité, pozbývání během kolektivizace bylo rychlé a důsledné.

Byli mezi nimi, v knize zmiňovaní, stařeční lidé, kteří „dokázali žít v souladu se svým svědomím“. Prošli utrpením věznic, vojenských pracovních táborů, ztratili domovy, rodiny, budoucnost. Měli bychom však mít odvahu mluvit i o dalších jevech. Vedle vesnických hrdinů žili i šmelináři a kolaboranti, kteří na válečném nedostatku potravin bohatli. Existují doklady o oddlužení soukromých rolnických hospodářství během první i druhé světové války a v bezprostředně poválečném období. Je těžké s odstupem času rozlišovat, kde se jednalo o poctivý a kde o nepoctivý obchod se zemědělskými produkty. Po válce nastávala možnost pomstít se za domnělá i skutečná příkoří. Komunistická ideologie zdůrazňovala nárok na rovnost. To bylo přitažlivé i pro lidi, kteří si před válkou (z důvodů objektivních i subjektivních) ve volné konkurenci vedli huře. Na druhou stranu nelze popírat, že československá společnost byla značně sociálně diferencována – podle majetku, vzdělání, rodinného původu, konexí. Levicová orientace byla součástí politického spektra a různých formách se objevovala v názorech téměř všech sociálních vrstev.

Po válce se sedláci a zemědělství podnikatelé snažili konsolidovat své majetky a hledat nejvhodnější formy pokračování v hospodaření. Kromě rozporů generačních, nacionálních a třídních, se diskutovalo o názorech na další ekonomický vývoj zemědělství. Velcí vlastníci, kteří modernizovali svá hospodářství, viděli zpravidla další cestu v intenzivním velkovýrobním hospodaření s vazbou na zpracovatelský průmysl a zahraniční obchod. Uvažované vlastnické formy byly jak soukromé vlastnictví, tak jeho spojování v různých formách družstevních a obchodních společností, či společností s účastí státu. Především družstevnictví mělo z dob první republiky velmi dobrou pověst. Podstatnou podmínkou byla majetková

právní jistota a demokratický způsob volby či obnovy správních a kontrolních orgánů. Ačkoliv do veřejného povědomí pronikaly informace o situaci v Sovětském svazu, byly často považovány za přehnané. Nezdálo se, že by bylo možno stejným způsobem postupovat u nás. V rétorice komunistické strany se ještě konkrétní hrozby neobjevovaly naplno. Jistá nepříjemná tušení ovšem existovala a od roku 1948 se již začínala potvrzovat.

Velmi záleželo na tom, zda se v okrese a v jednotlivých obcích našel dostatečný počet lidí ochotných zapojit se do akcí směřujících proti vlastním sousedům. Zde je velmi obtížné zobecňovat či hledat nějaký častý model chování a jednání. Konstelace osob, jejich povah, osudů, charakterů, zkušeností i vzájemných vztahů byla vždy zcela jedinečná. Do hry vstupovaly různé faktory, podstatné i nepodstatné - třídní původ aktérů, tj. pronásledovatelů i pronásledovaných, jejich majetkové poměry, náboženské přesvědčení, vztahy rodů a rodin, předchozí ekonomické výsledky a zkušenosti, politické přesvědčení, touha po moci a další.

Svou roli u pronásledovatelů hrála závist, pomsta za skutečné i domnělé nespravedlnosti, touha po cizím majetku, okouzlení mocí, důvěra v okresní představitelce, pocit beztestnosti, nedostatek skutečného sebevědomí, odborných schopností a znalostí, někdy i nerozhodnost a neschopnost postavit se proti zlu. Mnohdy nedovedli domyslet důsledky svého udavačství či podílení se na nezákonnostech a byli zaskočení tím, co způsobili jiným. Někteří z nich cítili pocit viny a strachu, aby se jim později někdo nepomstil. Jiní našli zalíbení v uplatňování moci a výčitky je nepronásledovaly.

Pronásledování někdy nahrávali svým pronásledovatelům manifestovanou intelektuální, odbornou i majetkovou nadřazeností, nedostatkem prozíravosti a předvídavosti, důvěrou v existující, i když stále méně respektovaný právní řád. Některé děje byly náhodné, jiné velmi logicky vyplývaly z politického vývoje. Hladší průběh měla kolektivizace v oblastech, kde došlo k obměně vesnických obyvatel (především v pohraničí). Lépe se kolektivizační kampani dařilo také tam, kde z minulosti přetrvávaly některé neshody mezi sousedy či mezi statkáři-zaměstnavateli a bezzemky-zaměstnanci. Tento vztah byl často

ambivalentní. Zaměstnanci si uvědomovali výhody zaměstnání u statkáře a byli za ně vděční, na druhé straně s ochotou poslouchali propagandu, která jim slibovala odstranění závislosti na „vykořisťovateli“.

Socialistické velkovýrobní hospodaření, zpočátku striktně odmítané, se postupně konsolidovalo. Každá další generace už žila svůj vlastní život, vzpomínky na křivdy a násilnosti bledly. Časem se vytrácel původní „negativní“ význam slova kolektivizace. Pro mnohé soukromé rolníky byla práce v družstvu vysvobozením z nezměrné dřiny. Politické a ekonomické preferování společného hospodaření přinášelo výhody, které vesnická populace vesměs akceptovala. Nemylné se, podobný proces koncentrace a specializace zemědělské výroby probíhal a stále probíhá (byť jinou, méně násilnou formou) i v západoevropských zemích. Bankroty farem jsou denní realitou, doprovázenou smutkem ze ztráty určitého životního stylu a ztráty samostatnosti. Sedmdesátá a osmdesátá leta u nás přinesla značné dotace do zemědělské výroby, zvýšení životní úrovně zemědělců i venkovanů, rozvoj vesnické výstavby, změnu životního stylu venkovské populace. Chceme-li, můžeme tento „konzumní“ způsob života kritizovat, ale těžko jej nebrat v úvahu.

Představa, že soukromí rolníci toužebně čekali na možnost obnovy hospodaření (s. 44), je zcela jistě mylná. Již od roku 1990 probíhaly nezávisle na sobě ve Výzkumném ústavu zemědělské ekonomiky a Vysoké škole zemědělské v Praze sociologické výzkumy na relativně velkých vzorcích (řádově v několika stovkách až dvou tisících osob), mapující ochotu k soukromému hospodaření i pracovní a životní podmínky v obnovených soukromých hospodářstvích. Zájem venkovské populace byl naprosto minimální. Bližší ekonomické a sociologické analýzy dosti přesně ukazovaly, proč tomu tak je. Další sociologické výzkumy z let 1992-1995 zachytily zlomové období diverzifikace soukromých hospodářství fyzických osob na podniky intenzivně hospodařící (ekonomicky a sociálně úspěšné) a extenzivní (směřující k ukončení činnosti). Z nich se dalo dosti přesně vyvozovat, kdo ze soukromých rolníků a za jakých podmínek je schopen pokračovat v hospodaření a kde neúprosná logika agrární-